

## ZAMONAVIY O‘ZBEK ADABIYOTIDA O‘QITUVCHI-ZIYOLI OBRAZI TALQINLARI

**Soberova Mohira**

Jizzax davlat pedagogika universiteti  
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

### ANNOTATSIYA

*Maqolada zamonaviy o‘zbek adabiyotida o‘qituvchi-ziyoli obrazi talqinlari Fitrat, Behbudiy, Cho‘lpon hamda Abdulla Qahhor kabi adiblar asarlari misolida tadqiq qilingan. Ularning muallim, o‘qituvchi-ziyoli obrazlarini yaratishdagi o‘ziga xos uslub hamda mahoratlari tahlil jarayonida qayd qilib o‘tilgan.*

**Kalit so‘zlar:** *Muallim, o‘qituvchi, ziyoli, obraz, uslub, asar, hikoya, drama, mahorat, tasvir, mudarris, muallif, saboq.*

### ABSTRACT

*The article examines the interpretation of the image of a teacher-intellectual in modern Uzbek literature using the examples of writers such as Fitrat, Behbudi, Cholpon, and Abdulla Qahhor. Their unique style and skills in creating the images of teacher, teacher-intellectual were noted in the process of analysis.*

**Key words:** *Teacher, teacher, intellectual, image, style, work, story, drama, skill, image, teacher, author, lesson.*

### АННОТАЦИЯ

*В статье рассматривается трактовка образа учителя-интеллектуала в современной узбекской литературе на примере таких писателей, как Фитрат, Бехбуди, Чолпон, Абдулла Каххор. В процессе анализа отмечены их уникальный стиль и умение создавать образы учителя, учителя-интеллектуала.*

**Ключевые слова:** *Учитель, учитель, интеллектуал, образ, стиль, произведение, рассказ, драматургия, мастерство, образ, учитель, автор, урок.*

## KIRISH

Ustoz siymosida insonni kamolotga yetaklovchi, hayotga har tomonlama tayyorlovchi komil shaxsni tasavvur qilamiz. Shundan bo'lsa kerak, muallim shaxsi qadim-qadimdan e'zozlanib kelgan; har bir davr, har qanday mamlakatda ziyoli odamlarga munosabat yuqori bo'lgan, ustozlar doim izzat–ehtiromda. Bir so'z bilan aytganda, o'qituvchilik – sharafli, ammo mashaqqatli kasb. Yangi o'zbek adabiyotining iste'dodli vakillari asarlaridagi obrazlar tizimida o'qituvchi obrazining tutgan o'rnini beqiyos.

Fitratning “Hindistonda bir farangi ila Buxorolik mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'an munozarasi” asarida Buxoro madrasalarining birida saboq beruvchi mudarris bilan tanishamiz. Haj safariga otlangan mudarris Hindistonda bir farangi – fransuz ziyolisi bilan suhbat quradi. Asardagi farangi va mudarris munozarasida muallifning o'ymushohadasi, g'oyalari farangi obraziga yuklanadi (umuman olganda, farangi obrazini Fitratning ayni o'zi deyish mumkin). Muallifning asardan ko'zlagan maqsadi birmuncha vaqtdan beri Buxoroda avj olgan jadid va qadim o'rtasidagi ixtilofni bartaraf etish bo'lib, “mazkur hikoyat ushbu masalani tugal hal qilg'andir”. Fitratning fikricha, bu ixtilof “muqaddas Vatanimizni parchalab, uning ahli jamoasini jadid va qadim unvonlari ostida ikki firqaga ajratib, ularning birini ikkinchisiga dushman qilib qo'ydilar. Xor va xarobligimizning asosiy sababi musulmonlardan emas, balki o'sha ma'nisiz ixtilofdan ekani ma'lum bo'ldi”<sup>1</sup>. “Munozara” orqali Fitrat eski va yangi fikrlilarni murosaga keltirishni niyat qilgan ekan, farangi bilan bahsda Buxoro madrasalaridan birida saboq beruvchi mudarrisni tanlaydi. Zero yuzaga kelgan ixtilofning sababchilarini ya'ni qadimchilarni mot qilishni maqsad qiladi. Shu jihatdan asarda farangi tilidan jadid maktablari va “jadidcha” o'qitishning afzalliklari tushuntiriladi. “Nafaqat Buxoro yoki Turkiston, umuman islom Sharqi tarixini yaxshi bilgan va “yangi tadqiqot ila” mushohada etgan Fitratning bahsda o'ziga raqib sifatida eskicha ta'lim olganlarning peshqadamlaridan bo'lmish Mudarrisni tanlagani ham

---

<sup>1</sup> Fitrat A. Хиндистонда бир фаранги ила Бухороли мударриснинг жадид мактаблари хусусинда қилган мунозараси // Танланган асарлар // I жилд. –Т.:Маънавият, 2000, -Б.46.

bejiz emas. Bu narsa masalani kengroq doirada qo‘yishga, islom Sharqining taraqqiysi va tanazzulini belgilagan omillarni ochib berishga xizmat qiladi”<sup>1</sup>. Farangi obrazi mudarrisga zid qo‘yiladi. Farangi millatning shonli o‘tmishini mudarrisga ibrat qilib ko‘rsatar ekan, uning bugungi ahvoliga kuyinadi: Islom madaniyati qani? Ilmga nima bo‘ldi? Jasur himoyachilari qayga ketdilar? Ularning bahodir tarafkashlariga nima bo‘ldiki, islom tarafdorligini tamoman tark etdilar?. Farangi islom dinidan, Sharq tarixidan yaxshi xabardor bo‘lgani holda, Buxoroyi sharifning ilm ahlidan bo‘lgan mudarris islomning ahkomlaridan to‘liq va tugal ma’lumotga ega emas (vaholanki, dunyoviy fanlarni umuman bilmaydi). Uning din haqida bilganlari ham yuzaki aqidadan boshqa narsa emas (Islomning xarob bo‘lish sababi shudir!). Mudarrisning nutqi orqali Buxorodagi ulamolar va ularning usuli jadid haqidagi qarashlarini ham bilib olish mumkin. Buxoro ulamolari “arab tilini arablarning o‘zlaridan ham yaxshi bilgani holda arabcha gaplashishni bilmaydilar”, ayollarni o‘qitishga esa mutlaqo qarshi turadilar.

### ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Jadid maktablari xususidagi noo‘rin mulohazalari ham yetarli dalillarga asoslanmagan. Muallif shunday yo‘ldan boradiki, bahsda mudarris yengiladi, u farangi ketma-ket o‘rtaga tashlayotgan asosli dalillarni inkor eta olmagan holda usuli jadidni tan olishga majbur bo‘ladi: Siz hiyla donishmand odam ekansiz. Voqean, bizning Vatan va millatimizni dardlarini topib, ilojini ham yaxshi bayon qildingiz. Zotan, bizning ham “birinchi najot yo‘li ilmdur” xususida muxolifatimiz yo‘q. Bizning ishtibohimiz jadid maktabi va zamonaviy ilmlarning tahsili ediki, buni ham kamoli yaxshilig‘ bilan yuksak ekanini ko‘rsatdingiz. Bir-biriga qarama-qarshi bo‘lgan ikki qutbning bahsida muallif niyatiga ko‘ra mudarris yengiladi – “birinchi najot yo‘li ilmdur” deya murosaga keladi. “A.Fitrat va boshqa ma’rifatparvar adiblar asarlaridagi o‘qituvchi, ziyoli va boshqalar jaholatga qarshi kurashuvchi qahramonlardir. Muallim obrazi ma’rifatparvar adabiyotining ideal qahramonidir. Uning timsolida asrlar bo‘yi

---

<sup>1</sup> Куронов Д. Каримов Х. Жаҳид адабиётида тарих концепсияси.//Китобда : Мутолаа ва идрок машқлари.- Т.:Академнашр, 2013,-Б.51.

ilmsiz yashab kelgan xalqqa bilim orqali yorug‘ dunyoni ko‘rsatish, shu tariqa ommani xayrli ishlarga yo‘llash tushunchalari mujassamlashtirilgan”<sup>1</sup>. Demak, Fitratning ushbu “Munozara” asari, Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasi, Cho‘lponning “Zamona xotini” kabi asarlarida ziyolilar obrazi yuqoridagi singari funktsiya bajargan. Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush” dramasida domulla va ziyoli obrazlari uchraydi. Dramada Behbudiy domulla va ziyoli obrazlarini “Munozara” dagi singari bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymaydi. Muallifning asardan ko‘zlagan maqsadini ro‘yobga chiqarishda (o‘qimagan bolaning holi, ilmsizlikning oqibatini ko‘rsatish) har ikki obraz muhimdir. Muallif domullani alohida urg‘u bilan “yangi fikrlik bir mulla” ekanligini ta’kidlaydi. “Padarkush” dagi ushbu domla eski maktab domlalaridan farqli ravishda yangiliklarni teran tushungan, o‘qimoqni farz va davr talabi deb bilgan, usuli jadid maktablariga qarshi bo‘lmagan domulladir. U boyga o‘g‘lini o‘qitish zarurligini har tomonlama tushuntirishga harakat qiladi: O‘qumoq va mulla bo‘lmoq uchun pul kerak, badavlatlarimizni holi bul, bas, bu ketish ila nauzambilloh, dunyo va oxiratga rasvo bo‘lurmiz, o‘qumoq barcha musulmonga, erkak va yo xotin bo‘lsun, farz edi. U qayda qoldi? Oh, voy bizni holimizga! Ziyolining nutqidan esa ayni davrda barcha eski maktab domlari ham bunday fikrda bo‘lmaganligini bilib olish mumkin: Ah-ha, qiziq va interesniy hodisa emish (odamlarga qarab), bu shaharda boylarga amri ma’ruf qilaturg‘on mulla bor ekan, Xudoga shukur. Ul janobi haqqoniy domullani topib, ziyorat qilmoq kerak. Ziyoli boyga yangi zamonda ilm o‘rganish juda muhim ekanligini tushuntirishga harakat qiladi: Hozir yangi va boshqa bir zamondir. Bu zamonga ilm va hunarsiz xalqni boyligi, yeri va asbobi kundan-kun qo‘lidan ketgandek, axloq va obro‘yi ham qo‘ldan chiqar, hatto, dini ham zaif bo‘lur. Buning uchun biz musulmonlarni o‘qutmoqg‘a sa’y qilmog‘imiz lozimdur, vaholanki, dini sharifimiz har nav naflik ilm o‘qumoqni beshikdan mozorigacha bizlarga farz qilgandir. Boy hamma narsaning yechimi pulda deb biladi. Atrofida sodir bo‘layotgan voqealarga ko‘r-ko‘rona, yuzaki munosabat bildiradi: O‘quganni biri siz, yemoqg‘a noningiz yo‘q, bu holingiz ila manga nasihat qilursiz. Domulla va ziyoli obrazlari

<sup>1</sup> Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. I жилд, Т.,1991,-Б.120.

muallifning g'oyalarini, maqsadini retsepiyentga yetkazuvchi asosiy vosita bo'lib xizmat qilmoqda. Har ikkisinin maqsadi deyarli mushtarak ekanligini ko'rsatish barobarida muallif eski fikr va yangilik tarafdorlari birlashsa, xalqning jaholatdan yiroqlashishi yanada tezlashishini orzu qiladi. Dastlab, Behbudiy domulla obrazi orqali masalani diniy tomondan boshlab, shaxsiy manfaatlarga burib, silliqlab tushuntiradi. Go'yoki, retsepiyentni keyingi jiddiy, umumahamiyatli mavzuga tayyorlab turadi. Domulla zimmasiga yuklatilgan vazifa bajarilgach, sahnaga "ovrupo libosida kiyingan, o'ruscha o'qug'on millatchi musulmon" - ziyoli kirib keladi. Ziyolining vazifasi domullanikidan birmuncha kengroq bo'lib, Behbudiy jadidlarning g'oyalarini ziyoli tilidan berishga urinadi.

### NATIJARLAR

Cho'lponning "Zamona xotini" dramasi ham Abdulahad muallim obrazi mavjud. Dramada hukumat ishlari bilan ovora bo'lgan muallimni uchratamiz. U dramaning asosiy qahramonlaridan biri bo'lgan Rahima xolaga qishloqni zug'um bilan boshqarayotgan Rustam aka, Azimjon qimorboz, Zokirjon mirzalardan xalos etishda yordam beradi. O'zining ta'biri bilan aytganda muallim "qishloqning og'zi kattalari, mushtumzo'rlari, yaramas amaldorlari bilan bel bog'lab kurashga tushgan. Yo yiqilmay, yo yiqitmay turib tinish yo'q!"<sup>1</sup>. Dramaning boshidanoq ko'rinadiki, qishloq aholisi ikkiga bo'lingan: o'ziga qimorboz, o'g'rilarni himoyachi qilib olgan ijroqo'm raisi Rustam aka tarafdorlari (ular sodda qishloq odamlarini hiyla bilan o'zlariga og'dirmoqchi bo'ladilar); Rustam akaning xotini, "Qo'shchi" noibi Rahima xola tarafdorlari (muallim, Jo'ra va bir qancha "Qo'shchi" a'zolari). Muallifning badiiy niyatiga ko'ra bu ziddiyatda Rahima xolaning qo'li baland kelmog'i, u ayollarning ham erkaklardan qolishmasligini ko'rsatmog'i lozim (asarning nomidan ham ma'lum). Tabiiyki, buning uchun unga hukumat islohotlaridan xabardor, zamon imkoniyatlaridan foydalana oladigan, haququqlarini himoya qila olishga qodir bo'lgan ziyoli shaxs yordam berishi kerak. Shu tariqa dramada Abdulahad muallim obrazi paydo bo'ladi. Asarda Abdulahad muallim muallifning badiiy niyatiga muvofiq

<sup>1</sup> Чўлпон. Замона хотини // Асарлар. 4 жилдлик. III жилд. –Т.:Akademnashr, 2016. –Б.152.

harakatlanadi. U Rahima xolaning qizi Sharofat bilan ahd-u paymon qiladi. Sharofatni Azim qimorbozning o'g'li To'xtasinga majburlab uzatilishidan saqlab qoladi. Shu tariqa drama voqealari qiziqarli tusga kiradi. Abdulahad qishloqning sodda aholisi uchun "ham zakunchi, ham a'lam, ham mufti..." ekanligi ko'rsatiladi. Demak, "Zamona xotini" dramasiidagi Abdulahad muallimga ham sujet voqealarini rivojlantiruvchi qahramon sifatida baho berish mumkin.

### MUHOKAMA

Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" qissasidagi Valixon so'fi ham domlalaridan biri edi. U bolalarni o'qitishga tirikchilikning bir turi – qo'shimcha daromad sifatida qaraydi. Ayrim o'rinlarda, masalan, domlarning bolalarni ayovsiz kaltaklashi, falloqga osishi tasvirlari bo'rttirilgandek ko'rinishi mumkin. Ammo Parda Tursunning "O'qituvchi" romanida ham eski maktablarda aynan mana shunday ayanchli jazo usullaridan foydalanilgani tasvirlanadi: eshonning hovlisida xizmat qilib kun ko'rayotgan Elmurod Sayfulla(eshonning arzanda o'g'li) uchun maktabga taom olib borganda ana shunday "mudhish tomosha"ning guvohi bo'ladi va beixtiyor beg'ubor ko'nglidan "Shunday qilib o'qigandan ko'ra, o'qimasa nima bo'lar ekan bu bolalar" degan fikr o'tadi. Bunday og'ir jazoga ko'proq domlaga "ozodliq" keltirmaganlar giriftor bo'ladi. Abdulla Qahhorning "O'tmishdan ertaklar" qissasida ham huddi shu kabi holat mavjud ("Valixon so'fi" hikoyasida): men qo'rqib ketdim, chunki maktabning ta'rifini ko'p eshitgan edim: domla behining novdasi bilan uradi, moshga cho'klatadi, falaqqa osadi... Bir qassob yetaklab ketayotgan echkisi yurmay tarxashlik qilganda: "Ey jonivor, yuraversang-chi, men seni maktabga olib ketayotganim yo'q, qushxonaga olib ketayotibman-ku", degan ekan...<sup>1</sup>.

Ko'rinadiki, eski maktab domlalarining ta'lim usulida bolalarni kaltaklash va jazolash asosiy usul bo'lgan. Lekin masalaga bunday bir tomonlama yondashib tugal xulosaga kelish ham xato nazarimda. Menimcha, bu ijodkorning badiiy niyati, uning hayot materialini "tanlash"i yoxud tanlashga majbur bo'lgani bilan ham bog'liq bo'lsa

<sup>1</sup> Қаҳҳор А. Ўтмишдан эртақлар. Асарлар 3 жилд. –Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, -Б.234.

kerak. Eski maktabda savod chiqarib, elga manzur bo'lgan asarlar yozgan atoqli adiblarimiz borligi masalaning ushbu tomonlari ham mavjudligini yodga soladi.

Abdulla Qahhorning yana bir asari "Adabiyot muallimi" hikoyasi bosh personaji Boqijon Baqoyev nodon, o'ta madaniyatsiz bir o'qituvchi. Hikoyada yozuvchi biron o'rinda uni nodon, madaniyatsiz deb atamaydi, oshkora qoralamaydi. Personaj o'zining nodon, madaniyatsizligini har qadamda xatti-harakatlari, fikrlash tarzi, gap-so'zlari orqali o'zi fosh etadi. Nafis, ya'ni badiiy adabiyot muallimi bo'la turib jiyani, talaba Hamidaning Chexov va uning «Uyqu istagi» hikoyasi haqidagi oddiy savollariga tayinli javob berolmaydi, aslida u javob berishga qodir emas. Bu odamning fojiasi shundaki, aybini tan olgisi kelmaydi, o'zini har bop bilan bilimdon qilib ko'rsatishga urinadi, aravani quruq olib qochadi: uning xayolida, tilida bir-biriga qovushmagan nomlar, har xil atamalar, ilmiy tushunchalar... Uning fikrlash yo'sini gap-so'zlarida aniqlik, izchillik yo'q, duch kelgan tomonga o'tib ketaveradi. Yozuvchi hikoyani yakunlar ekan, savol beruvchi talaba qizning «g'uvillab turgan boshida shundan boshqa hech narsa yo'q edi», deb yozadi: «praktikum, minimum, maksimum, Deterding, Stending, Shelling, Mering, Demping...»

Shu tariqa ko'z oldingizda nodon, betayin o'qituvchining nihoyatda aniq hajviy qiyofasi, ichki dunyosi, qolaversa ma'nisiz fojiali hayoti namoyon bo'ladi.

## **XULOSA**

Xullas, jamiyat turmushidan olingan epizodlarda, lavhalarda ular hayotiga, qismatiga daxldor mohiyatni ko'rish, teran his etish, personajlar xarakteri va qismatini ularning ruhiyati ifodasi orqali yorqin badiiy detallar vositasida o'qituvchi-ziyoli siymosini gavdalantirish zamonaviy o'zbek adiblari ijodiy mahoratining eng muhim jihatlaridir